

Een voortreffelijk vertaler, de chirurgijn Jodocus van Sterthem

door

Dr. med. L. ELAUT
lid der Maatschappij

Ter gelegenheid van de Palfynherdenking¹ in 1950 hebben wij de aandacht gevestigd op de voorname rol door de chirurgijnen gespeeld in het ontwikkelingsproces van de nederlandse taal, vanaf het einde der middeleeuwen tot aan de franse revolutie. De chirurgijnen² waren bekwame vaklui en vaak zeer zelfstandige denkers die, door de feiten van de ervaring geïnspireerd, tot de evolutie van de wetenschap uit de knel van een dogmatische gedachtensfeer tot het meer rationeel denken van de renaissance, barok en verlichting veel bijgedragen hebben.

Het aandeel van de chirurgijnen in die groei wordt door de cultuurhistorici volkomen verwaarloosd, en ook in de kringen van de nederlandse taalhistorici wordt er niet de passende aandacht aan geschonken. Het ligt hoogstwaarschijnlijk hieraan dat filologen en linguïsten van natuur uit op een schroomvallige afstand van de medische geschriften blijven staan en het de moeite niet waard achten er, ook maar even, hun belangstellende studie aan te wijden: onbekend is onbemind.

We veroorloven ons het voor een onbillijke en onwetenschappelijke houding aan te merken en komen te dezer plaats, in een publikatie die meer door geschied- en taalkundigen dan door geneeskundigen gelezen wordt, op de door ons vroeger vooropgezette stelling nadrukkelijk terug.

Het valt ons niet moeilijk dat standpunt te verdedigen aan de hand van een geschrift dat als het ware voorbestemd is om het opvallend taalbewustzijn bij onze chirurgijnen in het daglicht te plaatsen en hun nauwgezette zorg voor het schrijven van een duidelijk en korrekt nederlands te onderstrepen.

Van het leven en de werkzaamheid van de gentse meester-chirurgijn Jodocus van Sterthem is niet veel bekend. De *Biographie*

(1) *Wetenschapp. Tijdingen*, 1950, blz. 145.

(2) We gebruiken het woord « chirurgijn » in tegenstelling met « chirurg » om de heilkundigen van vóór de franse revolutie aan te duiden; de meeste onder hen hadden hun opleiding ontvangen in de scholen en gilden van het ancien régime, niet aan de universiteiten.

*Nationale*³ herhaalt wat in elke *Bibliotheca Belgica* over hem opgetekend staat. Het jaar en de plaats van zijn geboorte zijn onbekend ; hij zou te Gent in 1604 overleden zijn. Hij was licentiaat in de genees- en heelkunde ; waarschijnlijk heeft hij die titel te Leuven gehaald. Van hem wordt slechts één geschrift vermeld : *De Chirurgie van Guido de Cauliaco, nootsakelyck allen Chirurgenen. Van nieus uyten Latinen in nederduytsch ouerghesett. Door Jodocum Sterthemium Medicinae Chirurgicae Licentiatum. Te Ghendt. By Jan van Salenson, wonende op de Hoochpoort, in den gouden Bybel*⁴. Boven de naam van de uitgever draagt de titelpagina het drukkersmerk van de Salensons. In het boek zelf is het jaar van uitgave niet te vinden ; Ch. van Bambeke die de notitie van acht korte regels voor de *Biogr. Nat.* opstelde, zegt dat het in 1576 te Gent bij Hendrik van de Keere van de pers kwam.

F. vander Haegen⁵ plaatst de uitgave in 1566. Voorts vermeent hij dat Jan van Salenson geen drukker, maar een boekverkoper was ; drukker was, van 1554 tot 1568, diens bloedverwant Geraard van Salenson die overigens hetzelfde drukkersmerk voert als dat van de titelpagina van *De Chirurgie* ; het drukkersmerk van Hendrik vande Keere is een ander dan dat van Salenson⁶. Het blijkt derhalve dat Van Bambeke zich vergist in de naam van de uitgever en het jaar van uitgave. De vergissing vindt haar oorsprong in een tekst van Ant. Sanderus⁷ die vaak minder nauw toekijkt.

Het boek van Van Sterthem brengt de nederlandse vertaling van *Collectorium artis Chirurgicalis Medicinae*⁸ van Guy de Chauliac. Deze voorname franse chirurgische auteur der late middeleeuwen (ca. 1300 - ca. 1370) genoot een grote faam en zijn werk gold tot aan Ambroise Paré (1517-1590) als de chirurgische bijbel van het westen. De latijnse uitgaven van Chauliac zijn zeer talrijk ; niet minder talrijk zijn de vertalingen, commentaren en bloemlezingen van aformismen en ekscerpten die het licht zagen. De nederlandse vertalingen mogen hier onvermeld blijven ; het is er ons alleen om te doen Van Sterthems vertaling onder de loep te nemen om de stelling die wij zojuist voorop gezet hebben, te bewijzen.

(3) Vol. 23, kol. 817.

(4) 15 cm. bij 10,5 cm. ; VIII en 654 blzz. met *Tafel des Boecks* van 15 blz. Op het exemplaar van de Univ. Bibl. Gent staat een aantekening van de hand van F. vander Haegen : seul exempl. connu.

(5) *Biographie Gantoise*, T. VI, blz. 330 onder nr 14382.

(6) *Biographie Gantoise*, T. I, blz. 158.

(7) *De Gandav. eruditionis fama clarissimis* ; Antv. 1624, blz. 81.

(8) De titel vermeldt verder : aedita anno Domini 1363 in praeclaro studio montispessulani.

Die vertaling heeft haar ontstaan te danken aan het uitgesproken verlangen om in een degelijke nederlandse tekst een algemeen gewaardeerd chirurgisch handboek ter beschikking te stellen « voor alle den ghenen die de scientie ende conste der Chirurgyen begheeren te leeren » zoals zich « de overzetter totten beminders des chirurgyen » richt in zijn woord vooraf.

In dat woord vooraf maakt Van Sterthem de lof van Chauliac, maar hij is niet zo verblind in zijn idool dat hij geen oog heeft voor de onvolkomenheden van het boek van de franse chirurg. Die onvolkomenheden liggen in de menigvuldige duistere plaatsen. Het was ook opgevallen aan een ander frans chirurg, Tagault, die zijn *De Chirurgica Institutione* schreef (1545) om het te verhelpen ; doch het doet niets af aan de grote verdienste van Chauliac die de auteur blijft aan wie Tagault en vele anderen hun hart verpand hebben.

Toch « bevindt (men) dat de zelve Chirurgye Guidonis van ouds tiden uuten Latine in onse nederduytsche tale overghesett zijnde, gheensins zoo bescheedelic, noch soo oprechtelicken claer overghesett en is gheweest, als die wel behoort overghesett te zine ». En Van Sterthem voegt er aan toe : « Zoo hebben wi, uut goeder liefde die wi oint ghedreghen hebben totter scientie ende conste des Chirurgyen, ende ooc uut goeder ionsten die wi dragen tot allen den ghenen die de selve scientie ende conste beminnen ende begheeren te leeren ghepoogt ende bestaen, de zelve Chirurgye Guidonis naer ons clein simpel verstant van nieuws over te setten uuten Latine in onze nederlandsce tale, ewat claerder ende bescedelicker dan die inde oude translatie overghesett es gheweest... ende ghemerct dat hi Guido de boucken der Authoren niet ghehadt en heeft dan ghetranslateert zijnde alleenlic in die oude translatie, die in vele plaetsen zeer onclaer getranslateert is : ende dat by dyen de Chirurgye Guidonis in Latine in vele plaatsen zeer doncker is om te verstane : soo en hebben wy niet ghespaert, eenighen arbeit noch tijt, int onderzoeken van allen den Authoren uut welcken hi Guido eenighe leerringhen doncker oft onclaerlic gheallegiert heeft, om uut den selven Authoren den zin ende d'oprechte verstant van dyen alsoo claerlic ende bescheedelic over te zetten alst ons moghelijck gheweest is om doene. Ende om ooc alle tselve te doene alsoo ghetrouwelic als men dat sculdich is te doene, zoo en hebben wi ons niet verlaten ofte betrouwt op ons eighen verstant alleene, maer hebben daer toe gheoorboort, tverstant ende de hulpe van den aldergheleersten ende expersten in Medicine ende Chirurgye, die wi hier in onse stadt van Ghendt ghehadt hebben⁹ ; ende hebben alsoo tsamen daer in ghearbeyt,

(9) Wij konden niet uitmaken wie deze chirurgijn was.

in zulke wijs, als dat wi hopen datmen uut dese onze teghenwoordighe translatie, sal moghen te bet verstaen, oock in de Latijnsche Chirurgie Guidonis, vele plaatsen die daerin andersins doncker om verstaen zijn »¹⁰

Van Sterthem is een vertaler, geen zelfstandig schrijver van een heelkundig handboek. Hij is gebonden aan de auteur die hij vertaalt, doch hij wil een onberispelijke vertaling bezorgen waar elke vakman uit het nederlands taalgebied meer aan heeft dan aan het originele werk. Zelf koos hij tot opgaaf Chauliac kritisch te lezen, diens bronnen op te sporen, na te vorsen en zoals ook Tagault deed, van barbaarse, oneigenlijke en verkeerde uitdrukkingen en zinswendingen te zuiveren. Er waren twee eeuwen verlopen sinds Chauliac zijn werk had geschreven, er was vooral de renaissance geweest die een grote belangstelling voor het klassiek latijn had gewekt. Het onzuiver middeleeuws latijn van Chauliac voldeed niet aan de verfijnde smaak van de humanisten, zij wisten dat de middeleeuwers het meestal niet nauw namen met de oorspronkelijke teksten van de ouden en derhalve vaak hun lezers niet juist voorgelicht hadden; slordigheid in de taal bracht onduidelijke verwoording van begrippen mede, het stuitte hen tegen de borst. De nauwgezette chirurgijnen wilden het, zoals de meeste humanisten, rechtzetten en naar het met hun aard, vorming en professionele werkzaamheid overeenkwam, in de volkstaal met even nauwgezette zorg om de sekuurheid aan hun leerlingen, lezers en vakgenoten voorhouden. Tagault schreef: « Videbam plerosque omnes, qui in disciplinis humanioribus et elegantioribus probe erant instituti, foedam eiusmodi, atque impuro nimis sermone traditam chirurgiam aversari, ab eiusque lectione, vel in ipso vestibulo adituque, perterritos, statim se subducere: Nimirum existimantes (nec abs re quidem) disciplinam omnem detracto cultu orationis sordescere »¹¹.

De vrees hun vak te laten verworden tot de assepoester van het medisch bedrijf en hun stand tot minderwaardigheid te laten vervallen, zette de meest bekwamen onder de chirurgijnen aan voor de intellektuele positie van hun beroep in de bres te springen en het zo noodzakelijk instrument te smeden dat zij voor zijn verheffing onontbeerlijk achtten. Van Sterthem is een van de gekultiveerde geesten geweest die door middel van het goed boek daar wilde toe bijdragen. Het toevallige naar de inhoud voortref felijkste boek was *De Chirurgie* van Chauliac; hij wilde er voor zorgen dat het voortaan tot een betrouwbaar en korrek handboek zou dienen.

(10) *De Chirurgie*, blz. VI.

(11) Op. cit., Ad lectorem.

Een bezorgdheid, zo uitdrukkelijk uitgesproken, als in het woord vooraf van Van Sterthem gedaan wordt, zal men tot aan Jan Palfyn niet meer aantreffen. De gentse meester schrijft ten gerieve van de heelkundigen in het nederlands; het is hun taal want in het nederlands worden ze opgeleid; ze zijn op een enkele uitzondering na geen akademisch gestudeerden. Hij wilde hen door middel van een perfekt geschrift met de ware geneeskundige bronnen van de oudheid bekend maken en het onbehouwene dat door een zo knap vakman als Chauliac neergeschreven werd, wegsnoeien om alleen het deugdelijke onder een opgeknapte vorm ter beschikking te stellen.

Van Sterthems vertaling van *De Chirurgie* is het werk van een humanist die de volkstaal hanteert. In zijn volkstaal vindt men de kenmerken van de stijl der humanisten weer; de latijnse periodes worden met zwier weergegeven, doch met talrijke leestekens doorsneden. Tot voorbeeld het hoofdstukje « Van den Wonden des aenzichts ende zijnder deelen. »

« De Wonden int aenzichte boven de ghemeine intentien, alzo verre alst aengaet den gheheelen aenzichte, en hebben niet zondelinx van doene dan (om dat daensicht is het lit des schoonheits ende des eeren) datmen de wonden so wijselic handele, dat de unitie ende vereeninghe ende cicatricen niet lelic en bliven: ende daerom waert moghelic is dye te naiene met stickskens van doeken, dat ment doe. Waer dat niet mogelic en is, ende de plaetse vleeschachtig is, vaste, niet roerende, men zal ze naien met eenen draet met verscheiden steken (zoo vele) tot si ghenough si. Maer waer de plaetse roerende is, daer zal menze naien met nailden ommewonden blivende inde plaetse. Maar eest dat de plaetse drooghe is, men zalze naien alzo de peltiers (oft bontwerkers) naien. Ende daert moghelic zijn zal te bindene metter ligature incarnative, daer zalment doen. Albucasis ghebiedt dat men den neuse, ooren ende lippen naien zal als si noch bloedigh, ende versch zijn, oft verniewt wesende met eenen scheerze alsomen zegghen zal datmen den buyc naeit: Waer om dat daenzicht ooc eensdeels ront is ghelijc thooft, ende al wat rondt is ghelijc een bolle en can alzo niet ghebonden worden, ende daerenboven dat door tliggen de bindinghe verslapt wordt: so eest van noode datmen de bindinghe middele make, ten besten datmen can datse incarnere. Ende daerom is den raet van alle die dit weerc doen, dat die int aenzichte ghewondt zijn, moeten op thooft hebben een sterke linen huyve oft slaepmutse, ende die aan t hoofd wel vaste ghemaekt si daermen alle bindinghen aen naien zal. Ooc om dat daenzicht vele cleine deelen heeft, zo is van noode dat

men in stede van den stupaden¹² zomtijts besighe doeken twee dobbel oft dry dobbel ghevauwen om die te bet tapplicerene ende te zachteliker af te doene. Waer aengaende zinen deelen, zo heeft daenzicht besondere curatie.»¹³

Men zal van de chirurg die ik ben voor waar willen aannemen dat de nederlandsche tekst van Van Sterthem voor de vakman-chirurgijn van omstreeks 1570 aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat; men kan van Chauliacs latijnse tekst hetzelfde niet getuigen, want hij is weinig precies en niet volkomen doorzichtig. De taalvaardigheid van Van Sterthem is sober, niet kunstmatig noch gezwollen, zoals dat wel eens voorkomt in de achttiende eeuw toen het hoogdravende tot de smaak van de tijd behoorde. De kanselarijtaal was in zijn tijd nog niet tot de geneeskundige geschriften doorgedrongen, alleen de vakwoorden behielden de stempel van hun vreemde oorsprong. Het nederlands van de zestiende-eeuwse chirurgijnen is vrij zuiver, een eeuw later was het lelijk met een overvloed van franse bastaardwoorden besmet.

De franse invloed op de taal van de chirurgijnen in noord en zuid begint men te merken van af het einde der zestiende eeuw; hij valt samen met het afnemen van de invloed der middeleeuwse schrijvers en het doorbreken van de chirurgische geschriften van Ambroise Paré. Het eerste in het nieuwmodisch nederlands geschreven chirurgisch boek was dat van de voor Alva naar Holland uitgeweken gentenaar, Karel Baten: *De Chirurgie van Mr Ambrosius Paré uyt de Françoysche in de Nederlandsche sprake ghetrouwelijck overgheset*. Het verscheen te Dordrecht in 1592 en maakte opgang. Het eerste werk van Paré dat in het nederlands ten behoeve van de chirurgijnen vertaald werd¹⁴ had een geringe verfransende invloed op hun taal uitgeoefend, het dateert uit het midden van de zestiende eeuw, behandelt een tamelijk beperkt gebied van de chirurgie en kende geen grote verspreiding; de doorbraak van Paré kwam wanneer de algemene chirurgische werken van de franse chirurgijn hier in het nederlands op grote schaal door hun menigvuldige uitgaven¹⁵ overal doordrongen, niet het minst in het noorden waar een grote activiteit op het geneeskundig front waar te nemen viel en zich in allerlei vakkundige geschriften liet gelden.

(12) pluksel.

(13) *De Chirurgie*, blz. 252-3.

(14) *Een suverlick tractaat om int corte te handelen ende te genesen alderhande wonden ende quetsuren ghedaen met haeckbussen ende ander vierstocken; Thantwerpen, Jan Roelants, 1547; en ibid. 1556.*

(15) A. J. J. van de Velde telt tussen 1592 en 1655 tien uitgaven van Batens vertaling van A. Parés *Chirurgie*.

Een *suverlick Tractaat* (1547) van een onbekend vertaler draagt dezelfde stempel van een nederlandse taalvaardigheid als *De Chirurgye* van Van Sterthem. We kunnen die twee geschriften van uit dat standpunt beschouwd op dezelfde voet plaatsen. Het verschil met de zeventiende-eeuwse chirurgische geschriften is opvallend. De *Genees- en Heelkundige Aanmerkingen van Hendrik van Roonbuijze* (Amsterdam 1672) verraaft zeer duidelijk de verfransende invloed in zijn taal. Een echte verfransingsmaniak was de hollander Cornelist Bontekoe¹⁶, alhoewel er ook taalpuristen onder de medische schrijvers te vermelden zijn, o.a. Johan van Beverwyck¹⁷. Met Jan Palfyn werd het weer heel anders.

Het valt aldus als een merkwaardig feit in de ontwikkelingshistorie van de nederlandse taal aan te stippen dat, tussen 1545 tot 1575, de medische werken die in het nederlands geschreven werden, een opmerkelijke zuiverheid van taal in woorden en wendingen vertonen, en dat vooral de chirurgijnen, de enigen trouwens die uit beroepsnoodzakelijkheid nederlands schrijven, daar in uitmunten.

De chirurgijnen zijn altijd de vinnigste onder de geneeskundigen geweest; bij hen heeft zich een streven naar onafhankelijkheid in het denken en een afbreken met het traditionele het eerst en het felst geopenbaard. Het komt bij de zuidnederlandse chirurgijnen veel meer tot uiting dan bij de noordnederlanders die met de gedachten die zij bij vreemde auteurs putten, ook allerlei bastaardwoorden in hun eigen taal laten binnensluipen. De voorliefde voor het vreemde woord is de moderne medikus uit het noorden bijgebleven. Zijn medische geschriften en spreekbeurten van vóór de tweede wereldoorlog wemelen van duitse bastaardwoorden en germanismen, sinds 1944 zijn engelse bastaardwoorden en anglicismen hun plaats komen innemen. Het is niet uit taalarmoede, maar uit een bijna onmisbare modekwaal. Sinds de chirurgijnen academische chirurgen geworden zijn, zijn ook zij aan die modekwaal onderhevig.

Van Sterthem legde te zijner tijd zeer sterk de nadruk op de noodzakelijkheid van een heldere taal in de vakkundige verhandelingen; hij heeft, met dat doel voor ogen, zijn *Chirurgie* geschreven die hij zuiver wilde houden; hij heeft op die wijze de geestelijke onafhankelijkheid en de voornaamheid van zijn vakgenoten beklemtoond.

Bij de chirurgijnen en in hun geschreven werk weerspiegelt zich een kentrek van een eigentijdse en eigensoortige geestesrichting;

(16) B.v. in *Tractaet van het Excellente Kruid Thee*; 's-Gravenhage, 1678.

(17) In *Schat der Ongesontheyte*; Amsterdam, 1656.

laten de kultuurhistorici en taalvorsers die geestelijke instelling niet langer verwaarlozen. Het verdient aanbeveling dat zij dat bijzonder aspekt van onze beschaving nog ruimer van uit hun eigen standpunt zouden bestuderen.